

ตอน 3

ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของรัฐเซียระยะแรก

ช่วงหลัง : ตั้งแต่ปี 1861 - การปฏิวัติ

ครั้งใหญ่ปี 1917

บทที่ 4

เศรษฐกิจรัสเซียในช่วงปี 1861 - 1894

ในระบบเศรษฐกิจของรัสเซียที่ผ่านมา ไม่ได้ก่อให้เกิดผลดีหรือความเจริญก้าวหน้าเท่าที่ควร โดยเฉพาะอย่างยิ่งระบบทาสเป็นกระบวนการที่ทำให้การใช้แรงงานไร้ประสิทธิภาพ และทำให้เกิดสภาพแร้นแค้นในการดำรงชีวิต สร้างปัญหาทางการปกครองของรัสเซียอยู่เสมอ การขบถของพวกทาสและการลุกฮือขึ้นก่อการจลาจลของชาวนา เกิดขึ้นบ่อยครั้งและกลายเป็นเรื่องธรรมดาที่เกิดขึ้นบ่อย ๆ รวมทั้งการขาดการจัดระบบเศรษฐกิจที่มีประสิทธิภาพ มีผลให้ผลผลิตทางการเกษตรของรัสเซียเพิ่มได้ไม่เพียงพอกับจำนวนประชากรที่ทวีขึ้นทุกปี เมื่อเกิดสงครามไครเมียในปี ค.ศ. 1854 - 1856 รัสเซียแพ้สงคราม ซึ่งก็เป็นบทเรียนที่ทำให้รัสเซียเห็นข้อบกพร่องและความล่าช้าในทางเทคนิคของรัสเซีย เล็งเห็นถึงความจำเป็นที่จะปฏิรูปเศรษฐกิจของประเทศเสียใหม่ โดยเริ่มขึ้นในสมัยพระเจ้าซาร์อเล็กซานเดอร์ที่ 2 (ค.ศ. 1855 - 1881) ซึ่งจัดได้ว่าเป็นการเริ่มต้นยุคใหม่ของรัสเซีย

การพัฒนาเศรษฐกิจของรัสเซีย

เมื่อพิจารณาถึงขั้นตอนของการพัฒนาระบบนายทุน อาจพูดได้ว่ารัสเซียเข้าสู่ยุคพาณิชย์นิยมในตอนกลางศตวรรษที่ 17 เข้าสู่ยุคโรงงาน (manufacturing) ภายหลังตอนกลางศตวรรษที่ 18 เล็กน้อย และเข้าสู่ยุคอุตสาหกรรม (industrial) อย่างแท้จริง หลังการเลิกทาสในปี ค.ศ. 1861 ในสมัยพระเจ้าซาร์อเล็กซานเดอร์ที่ 2 และในปลายศตวรรษที่ 19 รัฐบาลก็ได้เริ่มให้ความสนใจในกระบวนการทางเศรษฐกิจ ฉะนั้นในการที่จะศึกษาสภาพเศรษฐกิจทั่วไปในยุคนี้ จึงขาดเสียมิได้ที่จะต้องพิจารณาและให้ความสำคัญแก่นโยบายเศรษฐกิจของรัฐบาล ในด้านเศรษฐกิจอันเกี่ยวเนื่องด้วยผลประโยชน์ของรัฐ

เหตุผลที่รัฐเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการทางเศรษฐกิจ มี 2 ประการคือ

1. ความจำเป็นที่จะต้องสรรหาอาวุธยุทโธปกรณ์ และเทคนิคทางทหารใหม่ ๆ ให้ทันกับความต้องการของกองทัพที่กำลังขยายตัว
2. ความต้องการที่จะเพิ่มพูนความมั่งคั่งของประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งวัตถุประสงค์เนื่องด้วยเหตุผลทางการเมือง

ผลจากสงครามนโปเลียนและสงครามไครเมีย ทำให้รัสเซียมองเห็นถึงความล้าหลังของตน ประสิทธิภาพของกองทัพรัสเซียไม่เท่าเทียมกับกองทัพของชาติยุโรปตะวันตกซึ่งในขณะนั้นอาวุธที่ใช้ในการทำสงครามได้เปลี่ยนแปลงและมีประสิทธิภาพเหนือกว่าอาวุธของรัสเซีย เช่นการใช้ปืนไรเฟิลแทนปืนเล็กยาวเหล่านี้ เป็นต้น

การปรับปรุงประเทศให้เจริญก้าวหน้าเทียมชาติยุโรปตะวันตก เริ่มขึ้นในสมัยพระเจ้าซาร์อเล็กซานเดอร์ ที่ 2 ไปจนถึงสมัยพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 ซึ่งเล็งเห็นว่าการยกระดับเศรษฐกิจเท่านั้นจะช่วยลดความตึงเครียดทางการเมืองลงได้ และโดยเฉพาะการพัฒนาเศรษฐกิจในรัชสมัยพระเจ้าซาร์อเล็กซานเดอร์ที่ 3 (ค.ศ. 1881 - 1894) และพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 (ค.ศ. 1894 - 1917) ได้เจริญก้าวหน้าไปอย่างมาก ทั้งนี้ก็เพราะผลงานของบุคคลสำคัญ 2 ท่าน คือ N.K. Bunge ซึ่งเป็นรัฐมนตรีกระทรวงคลังระหว่างปี ค.ศ. 1881 - 1887 และ Sergei Witte ซึ่งเป็นรัฐมนตรีกระทรวงคลังตั้งแต่ปี ค.ศ. 1892 - 1903

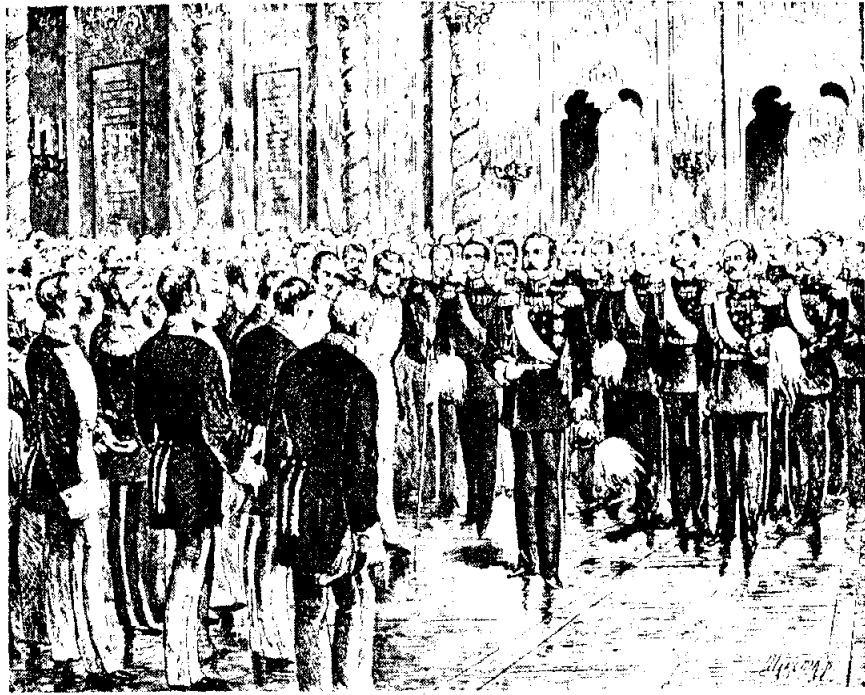
การเกษตร (Agriculture)

การพัฒนาเศรษฐกิจในช่วงเวลานี้ เนื่องจากรัสเซียต้องการปรับปรุงประเทศให้ก้าวหน้าเท่าเทียมประเทศในยุโรปตะวันตก รัฐบาลจึงได้ให้ความสนใจและมุ่งให้ความสำคัญต่อการพัฒนาประเทศในทางอุตสาหกรรมเป็นส่วนใหญ่ การพัฒนาในทางด้านการเกษตรมีน้อยมาก จะเห็นได้จากการดำรงชีวิตของชาวนาและวิธีการทำนาอยู่ในสภาพล้าหลัง การเพาะปลูกยังคงใช้ระบบนา 3 ทูบแบบเก่า ความคับแค้นและฐานะของชาวนาที่อยู่ในระบบทาสเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดความวุ่นวายภายในประเทศ ทำให้พระเจ้าซาร์อเล็กซานเดอร์ที่ 2 ทรงเห็นว่าควรมีการแก้ไขระบบทาส เมื่อสงครามไครเมียใกล้สิ้นสุดลงในปี 1856 ประชากรรัสเซียทั้งหมด 70 ล้านคนนั้น ประมาณว่า 47 ล้านคนเป็นทาสติดที่ดิน คือ 24.7 ล้านคนเป็นชาวนาของรัฐ และ 22.4 ล้านคนเป็นทาสติดที่ดินของเอกชน ตัวชี้สำคัญแสดงถึงปัจจัยกระตุ้นให้มีการปลดปล่อยทาสคือ ความกลัวการปฏิวัติจากเบื้องล่าง ทั้งนี้เพราะระหว่างปี 1801 - 1861 มีรายงานว่ามีการจลาจลของชาวนาในรัสเซีย 1,467 ครั้ง ซึ่ง 474 ครั้ง เกิดขึ้นภายหลังการครองราชย์ของพระเจ้าซาร์อเล็กซานเดอร์ที่ 2² พระองค์ได้ออกกฎหมายประกาศเลิกทาสในปี ค.ศ. 1861 ซึ่งจะเปิดโอกาสให้มีการพัฒนาระบบนายทุนที่มั่นคงได้ ทั้งนี้เพราะความล้าหลังของรัสเซียขึ้นอยู่กับ 2 สิ่ง คือ สถานภาพของชาวนา (states of the peasants) และ ระบบถือครองที่ดิน (systems of land tenure) อย่างไรก็ตาม “ทุกอย่างก็สลายไปเพียงนิดเดียว”

การปลดปล่อยทาสปี ค.ศ. 1861 (The Abolition of Serfdom)

ความตั้งใจในการยกเลิกระบบทาส (serf) ได้มีการถกเถียงกันมาตั้งแต่สมัยพระนางแคทเธอรีนที่ 2 แต่ก็มิได้มีการดำเนินการอย่างใด ทั้งนี้เพราะพระเจ้าซาร์เพียงแต่มอบหมายเรื่องนี้ผ่านขุนนางผู้ใหญ่ ซึ่งบุคคลเหล่านี้เป็นผู้ได้รับประโยชน์จากการมีทาส นอกจากนี้ไม่ว่าจะเป็นกองทัพ ระบบการเก็บภาษี และโครงสร้างหลายอย่างของรัฐก็อาศัยการมีทาส แม้ว่าได้มีความปรารถนาและความตั้งใจที่จะเลิกทาส แต่ก็ยังคงมีปัญหาในการตัดสินใจว่าจะใช้วิธีการในการปลดปล่อยทาสให้เป็นอิสระวิธีไหน คือจะปล่อยให้ทาสได้รับอิสระทางสังคมและการเมือง หรือจะปล่อยให้เป็นอิสระและให้อิสระทางด้านเศรษฐกิจ โดยการให้เป็นเจ้าของที่ดิน ถ้าเขาได้เป็นอิสระและได้รับที่ดินด้วย เขาจะต้องจ่ายค่าที่ดินอย่างไรและเจ้าของที่ดินควรจะได้รับค่าชดเชยอย่างไร ยิ่งกว่านั้นยังไม่มีระบบทาสและเจ้าของที่ดินที่มีลักษณะเป็นแบบอย่างเดียวกัน ซึ่งตลอดทั่วทั้งรัสเซียก็มีความแตกต่างกันในเรื่องความอุดมสมบูรณ์ของดินและความหนาแน่นของประชากร โดยความเป็นจริงแล้วในเขตดินดำมีปัญหาประชากรล้นและมีที่ดินไม่พอเพียงที่จะแจกจ่าย ซึ่งในเรื่องนี้ก็ได้มีการดำเนินการอย่างจริงจัง จนถึงสมัยพระเจ้าซาร์อเล็กซานเดอร์ที่ 2 ซึ่งได้ชื่อว่าเป็นพระเจ้าซาร์ผู้รักเสรีภาพ พระองค์เห็นว่าควรมีการปลดปล่อยทาสอย่างจริงจังจึงเสด็จที่พระองค์ได้ประกาศแก่ที่ประชุมของพวกขุนนางว่า “การปลดปล่อยทาสควรที่จะกระทำมาจากเบื้องบน ดีกว่าที่จะคอยให้มีการเริ่มต้นมาจากเบื้องล่าง”³

ในปี ค.ศ. 1856 ได้มีการจัดตั้ง a secret committee ขึ้นและได้เสนอความเห็นในเรื่องการเลิกทาสอย่างละเอียดถี่ถ้วนไป แต่พระเจ้าซาร์รับเข้าให้มีข้อยุติสุดท้ายอย่างรวดเร็ว หลังจากที่ได้ศึกษาดูแล้วในปี ค.ศ. 1858 ก็ได้มีการตั้ง Provincial Committee ขึ้นเพื่อให้คำแนะนำในเรื่องนี้ และได้มีการตั้ง a Main Committee ขึ้นโดยมีพระเจ้าซาร์เป็นประธาน หลังจากได้มีการอภิปรายกันเป็นระยะยาวนานพระเจ้าซาร์ก็ได้ทรงนำเรื่องนี้ผ่าน Main Committee โดยไม่ฟังเสียงพวกเจ้าของที่ดิน และเสนอรายงานนี้ไปยังสภาแห่งรัฐ (State Council) และแถลงการณ์นี้ก็ได้รับการลงนามประกาศใช้ในวันที่ 19 กุมภาพันธ์ 1861⁴

ภาพ พระเจ้าชาร์ลส์ที่ 3 กำลังทรงประกาศพระราชโองการปลดปล่อยทาสต่อราชสำนัก
ในวันที่ 19 กุมภาพันธ์ (3 มีนาคม) 1861

เงื่อนไขของการปลดปล่อยทาส

กฎหมายเลิกทาสนี้ประยุกต์ใช้เฉพาะแก่ทาสจำนวน 22.4 ล้านคนซึ่งเป็นทาสของเอกชน (Private ownership) และนำมาใช้กับทาสของรัฐ (State owned serfs) จำนวน 24.7 ล้านคน ในปี ค.ศ. 1866⁵ นั่นคือในที่สุดชาวนาหรือทาสประมาณ 47 ล้านคนก็เป็นอิสระ

กฎหมายการปลดปล่อยทาสหรือ Emancipation Act of 1861 ได้ปลดปล่อยทาสให้เป็นอิสระ และทำการจัดแบ่งที่ดินในระหว่างชาวนาหรือทาสกับพวกขุนนาง นับได้ว่าเป็นการปูพื้นฐานสำหรับระบบการเกษตรสมัยใหม่ของรัสเซีย ซึ่งจะเป็นการส่งเสริมอุตสาหกรรมในระยะต่อมา อย่างไรก็ตามจุดประสงค์ที่สำคัญของกฎหมายฉบับนี้ เกิดขึ้นเพื่อผลประโยชน์ของพระเจ้าชาร์ลส์ที่จะจัดและป้องกันการขบถของพวกชาวนา

เงื่อนไขสำคัญตามกฎหมายฉบับนี้ก็คือ⁶

1. ภายหลังระยะที่เรียกว่า “temporary bondage” (2 ปี) พวกเขาจะได้รับเสรีภาพโดยปราศจากการทดแทนให้แก่เจ้าของที่ดินซึ่งสูญเสียแรงงานทาสของเขาไปและสิทธิในการเก็บคนไว้เป็นทาสได้ถูกยกเลิกตลอดไป แต่ที่ดินยังคงเป็นทรัพย์สินของเจ้าของที่ดิน ยกเว้นที่ดินบางส่วนซึ่งแต่เดิมเป็นส่วนส่วนตัวแปลงเล็ก ๆ ของพวกเขา จะต้องยกให้ทาส ซึ่งเป็นประมาณ ¼ ของพื้นที่นา เรียกว่า ‘beggar’s quarter’ ที่ดินดังกล่าวนี้ให้เฉพาะทาสติดที่ดินที่ทำงานในไร่ สำหรับพวกเขาติดที่ดินตามบ้านจะเป็นอิสระโดยไม่ได้รับที่ดิน

2. ถ้าชาวนาดำเนินการที่ดินเพิ่มพิเศษ (extra land) ในการทำกินซึ่งเป็นที่ดินที่เคยเพาะปลูกอยู่ในสมัยยังเป็นทาส อาจทำได้ 2 วิธี คือ

ก. การเช่า โดยการจ่ายเป็นค่าเช่าเป็นรายปีให้แก่เจ้าของที่ดินในรูปของเงินสดหรือแรงงาน

ข. การซื้อ ชาวนาอาจใช้วิธีซื้อโดยการจ่ายผ่อนส่งให้แก่รัฐ นั่นก็คือถ้าชาวนาดำเนินการเป็นเจ้าของที่ดินที่เคยเพาะปลูก ชาวนาจะต้องจ่ายค่าที่ดินให้กับเจ้าของที่ดินตามราคาที่กฎหมายกำหนดไว้ แต่รายละเอียดของราคาถูกปล่อยให้ตัดสินใจโดยข้อตกลงร่วมระหว่างเจ้าของที่ดินกับพวกชาวนา และเจ้าหน้าที่ของทางการที่ได้รับแต่งตั้ง ภายหลังตกลงกันได้แล้วรัฐจะจ่ายเงินค่าที่ดินนี้ในรูปพันธบัตร มีดอกเบี้ย 5% ให้แก่ขุนนางเจ้าของที่ดิน ซึ่งจะมีจำนวน 75 - 80% ของเงินที่จ่ายผ่อนชำระค่าที่ดินซึ่งเรียกว่า redemption payment⁷ แล้วชาวนาจึงจะจ่ายเงินให้กับรัฐบวกค่าดอกเบี้ยอีก 6% ทุกปีเป็นเวลาประมาณ 49 ปี โดยที่กรรมสิทธิ์ในที่ดินนี้ยังไม่เป็นของชาวนาทันที แต่จะเป็นของคอมมูนหมู่บ้าน (Village commune หรือ mir) ทั้งนี้เพราะชาวนาเหล่านี้เคยอยู่ในหมู่บ้านเล็ก ๆ ตลอดมา และในปี ค.ศ. 1861 หมู่บ้านแต่ละหมู่บ้านหรือคอมมูนนั้นก็ได้รับอำนาจให้ดำเนินการปกครองกิจการในท้องถิ่นของตนเอง ดังนั้น คอมมูนจึงเป็นผู้รับผิดชอบในหน้าที่ต่าง ๆ แทน จะเห็นได้ว่าแม้ว่าชาวนาจะถูกปลดปล่อยจากเจ้าของที่ดินแล้ว แต่ก็ยังไม่มีเสรีภาพ เนื่องจากยังคงผูกพันอยู่กับคอมมูนซึ่งมีอำนาจมากขึ้นทุกขณะ คอมมูนจะเป็นผู้แจกจ่ายที่ดินให้กับชาวนาตามขนาดของครอบครัว และคอมมูนจะเป็นผู้กำหนดพืชผลที่จะปลูกในหมู่บ้าน จัดการในเรื่องการผ่อนชำระหนี้ (redemption payments) ไกล่เกลี่ยปัญหาขัดแย้งตลอดจนเป็นผู้ตัดสินว่าชาวนาจะอพยพไปอยู่ในเมืองได้หรือไม่โดยทางคอมมูนจะเป็นผู้ออกไปผ่านทาง (internal passports) ให้ ในทางปฏิบัติมีชาวนาบางคนมีโอกาสไปทำงานในเมืองบ้าง การที่คอมมูนเป็นเจ้าของที่ดินนี้เองทำให้ปัญญาชนของรัสเซียในศตวรรษที่ 19 กล่าวว่าชาวนารัสเซียเป็นนักงมงาย

นิยมโดยธรรมชาติ (Natural Socialists) รายละเอียดของการเลิกทาสและการบังคับใช้กฎหมาย
แตกต่างกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับว่าอยู่ในเขตใด

การที่รัฐบาลใช้ระบบการเกษตรนี้ เนื่องจากเหตุผลที่ว่า การมีคอมมูนทำให้รัฐบาลเก็บ
ภาษีได้ง่าย และรัฐบาลเชื่อว่าคอมมูนจะเป็นพลังสกัดกั้นการขยายความคิดที่ก้าวร้าวรุนแรงซึ่งจะ
ทำลายรัฐบาลได้⁸

ลักษณะของคอมมูน

การดำเนินชีวิตของพวกชาวนาจะอยู่รวมกันเป็นหมู่บ้านที่เรียกว่า คอมมูนหรือเมอร์
(commune or mir) ประกอบด้วยครอบครัวชาวนาประมาณ 100 ครอบครัวซึ่งจะทำนาบนที่ดิน
เดียวกัน ชีวิตทางสังคมและเศรษฐกิจขึ้นอยู่กับหัวหน้าครอบครัวและผู้อาวุโสของหมู่บ้าน ใน
ศตวรรษที่ 18 ระบบคอมมูนก็แพร่หลายไปสู่ส่วนต่าง ๆ ของรัสเซีย และรัฐเริ่มเข้ามาเกี่ยวข้องกับ
โดยการเรียกเก็บภาษีจากชาวนา ลักษณะของระบบคอมมูน

1. ตั้งอยู่บนพื้นฐานของครอบครัวมิใช่ปัจเจกบุคคล
2. สมาชิกของคอมมูนเป็นทายาทที่สืบเชื้อสายกันต่อมาของสมาชิกในคอมมูนนั้น
แต่ผู้มาใหม่ก็อาจจะได้รับอนุญาตให้เข้าอยู่ในหมู่บ้านได้จากผู้อาวุโสของหมู่บ้าน
3. กิจการภายในคอมมูนอยู่ภายใต้การรับผิดชอบ และควบคุมของผู้อาวุโสซึ่งจะเลือก
มาจากผู้อาวุโสของแต่ละครอบครัว
4. ภาษีที่เสียให้แก่รัฐจะแบ่งกันรับผิดชอบในระหว่างครอบครัวต่าง ๆ โดยที่ผู้อาวุโส
เป็นผู้เลือกและชี้ขาด
5. หัวหน้าครอบครัวแต่ละครอบครัว จะต้องทำงานชั่วคราวระยะเวลาหนึ่งสำหรับในที่ดิน
ที่จัดสรรใหม่ให้สำหรับผลประโยชน์ของคอมมูน
6. หมู่บ้านคอมมูนทั้งหมู่บ้าน เป็นหน่วยเศรษฐกิจหนึ่งที่มีถือครองที่ดินเกี่ยวข้องต่อรอง
ด้วย

ฉะนั้นที่ดินทำกินของชาวนาซึ่งได้จากเจ้าของที่ดินนั้น ดำเนินการในลักษณะใช้ที่ดินใน
การเพาะปลูกร่วมกัน ซึ่งจะจัดแบ่งสรรกันในระหว่างสมาชิกของหมู่บ้านคอมมูนโดยผู้อาวุโส

ผลของการปลดปล่อยทาส

ในที่สุดชาวนาประมาณ 47 ล้านคนก็ได้เป็นอิสระ พระเจ้าซาร์อเล็กซานเดอร์ที่
2 หวังว่าสภาพของชาวนาซึ่งแต่เดิมมีฐานะเป็นทาสนั้นคงจะดีขึ้นอย่างมากมาย แต่ความหวังนี้

ยังมีได้ปรากฏตลอดเวลา 2 ชั่วโมงต่อมา ไม่มีผู้ใดพอใจการเลิกทาสครั้งนี้ เพราะฐานะของชาวนาก็ยังคงไม่เปลี่ยนแปลง ยังคงอยู่ในสภาพทุกข์ยากเช่นเดิมคือใกล้อดตาย ความล้มเหลวของการปลดปล่อยทาส เนื่องมาจากเหตุใหญ่ ๆ 2 ประการคือ

1. ชาวนาได้รับที่ดินไม่พอเลี้ยงครอบครัว พระเจ้าซาร์ตั้งพระทัยที่จะให้คอมมูนแต่ละแห่งได้รับที่ดินอย่างน้อยที่สุด ก็เท่ากับที่ชาวนาได้โดยทำเลี้ยงตนเองอยู่เมื่อก่อนได้รับการปลดปล่อย แต่พวกขุนนางที่นำแผนการของพระเจ้าซาร์ไปปฏิบัติ ได้ตัดจำนวนที่ดินที่กำหนดไว้ลงไป เช่นในภูมิภาคดินดำคือใน Saratov และ Samara กว่า 40% ของที่ดินที่ชาวนาเคยทำกินได้ถูกตัด และในรัสเซียเขตยุโรปโดยส่วนรวมพื้นที่กว่า 5.7 ล้านเฮกตาร์ได้ถูกตัดออกจากที่ดินซึ่งพวกชาวนาเคยใช้ทำกินมาก่อน⁹ ที่ดินของเจ้าของที่ดินเพียง 1 ใน 3 ที่ตกเป็นของชาวนาในขณะที่ชาวนาต้องจ่ายเงินเป็นจำนวนมากกว่าที่ได้ที่ดินมา พวกขุนนางเหล่านี้ไม่ต้องการให้ชาวนามีไม่ต้องพึ่งพาผู้ใด แต่ต้องการให้คนเหล่านี้ต้องหารายได้เล็ก ๆ น้อย ๆ โดยการไปทำงานในที่ดินของพวกขุนนางซึ่งอยู่รอบ ๆ ฉะนั้นจึงมอบที่ดินให้เล็กน้อยจนกระทั่งไม่พอที่จะเลี้ยงตนเองได้ ต้องไปทำงานหารายได้เพิ่มเติมในที่อื่น และที่ดินที่ได้นั้นก็มักเป็นที่ดินที่เลว ส่วนเจ้าของที่ดินจะเลือกเก็บที่ดินที่ดีไว้เป็นของตนเอง ซึ่งกรณีนี้มักเกิดในเขตที่ดินที่อุดมสมบูรณ์มาก นอกจากได้ที่ดินน้อยกว่าที่เขาเคยทำกินในขณะที่เป็นทาสแล้ว พวกเขายังได้สูญเสียสิทธิร่วม (common right) ของตนในการใช้ป่าไม้และทุ่งหญ้าด้วย และบ่อยครั้งที่ชาวนาจะถูกบีบให้ต้องซื้อที่ดินสำหรับเลี้ยงสัตว์ ยิ่งกว่านั้นการชำระหนี้ดินก็เป็นระยะเวลายาวนานและเป็นภาระหนัก นั่นคือชาวนาต้องชำระค่าที่ดินสูงกว่าราคาตลาด ที่ดินปฏิรูปนี้ถ้าขายตามท้องตลาดมีราคาประมาณ 544 ล้านรูเบิล แต่รัฐบาลนำมาขายให้ชาวนาในราคา 267 ล้านรูเบิลสูงกว่าราคาจริงถึง 323 ล้านรูเบิล¹⁰ นอกจากนี้พวกชาวนายังถูกเก็บภาษีมากมาย อัตราภาษีที่สูง จนกระทั่งบางครั้งหนึ่งของแรงงานตกไปเป็นของเจ้าหน้าที่เก็บภาษี ทั้งนี้ดูได้จากรายได้ 2 ใน 3 ของภาษีทางตรงที่รัฐเก็บเป็นการนี้ได้จากชาวนาในบางครั้งเงินผ่อนชำระค่าที่ดินและภาษีที่ชาวนาต้องจ่ายจะอยู่ระหว่าง 185 - 275% ของค่าเช่าที่นาที่เคยต้องเสียแต่ละปี ดังนั้นเกือบ 1 ใน 3 ของชาวนาทั้งประเทศอยู่ในภาวะใกล้อดตาย กระทั่งคนเหล่านี้ต้องทำสัญญาไว้ล่วงหน้าหนึ่งหรือสองปีว่าจะไปทำงานในที่ดินของขุนนางซึ่งอยู่ใกล้เคียง หรือต้องไปหารายได้โดยการไปทำงานในเมืองใกล้ ๆ อันนี้เท่ากับเป็นการบีบบังคับให้ชาวนากลับไปสู่ภาวะความเป็นทาสดังสมัยโบราณโดยปริยาย หรือในที่สุดกลายเป็นชนชั้นกรรมาชีพในชนบทที่มีแต่ความไม่พอใจ (a discontented rural proletariat)

2. รัฐบาลถือว่าคอมมูนมีความรับผิดชอบในฐานะเป็นหน่วยหนึ่งที่จะต้องชำระค่าเช่ารายปี หรือชำระเงินผ่อนเป็นค่าที่ดินที่ซื้อไว้ และต้องรับผิดชอบต่อภาษีอื่น ๆ ด้วย วิธีการ

ทำนวยังเป็นเช่นสมัยโบราณ และแรงงานที่ลงไปก็ได้ผลตอบแทนน้อย เพราะหลังจากปี ค.ศ. 1861 ชาวนาต้องขึ้นอยู่กับคอมมูนในด้านการเพาะปลูกและที่อยู่อาศัยดังกล่าวแล้ว ดังนั้นชาวนาจึงผูกพันกับคอมมูนเหมือนกับที่เคยผูกพันกับเจ้าของที่ดิน ทำให้ชาวนาขาดความคิดริเริ่มที่จะปรับปรุงการเพาะปลูก นอกจากนั้นการทำงานในระบบนารวมหรือคอมมูนนี้ มักจะทำกันโดยปราศจากความเอาใจใส่และไม่ประหยัด ทั้งนี้เพราะที่ประชุมของคอมมูนจะมีการแบ่งที่นาซอยเป็นแปลง ๆ ให้แก่ครอบครัวชาวนาในคอมมูนนั้นทุกปีหรือทุกสองปีหมุนเวียนกันไป ทำให้ชาวนาขาดความคิดริเริ่มที่จะปรับปรุงการเพาะปลูก เนื่องจากไม่มีการต่อเนื่องในกรรมสิทธิ์ที่ดิน และที่ดินที่เรียกว่า “นาเดียล” (Nadial) หรือที่ดินที่ชาวนาแต่ละคนได้รับนี้ก็จะถูกซอยให้เล็กลงทุกครั้งที่มีการจำแนกที่ดินใหม่เมื่อประชากรคอมมูนเพิ่มขึ้นจากวิธีการเกษตรที่ใช้อยู่คงล้าหลัง และชาวนาขาดเงินทุนที่จะปรับปรุงที่ดิน ดังนั้นผลผลิตจึงน้อยและเกิดการอดอยากเป็นประจำ กล่าวกันว่าในรัสเซีย “เกิดความอดอยากอย่างไม่รุนแรงทุกปี และอย่างหนักทุก 7 ปี” ดังนั้น การปลดปล่อยทาสในปี ค.ศ. 1861 จึงล้มเหลวได้ผลน้อย

ฟรีดริช เองเกิลส์ สหายของคาร์ล มาร์กซ ได้บรรยายถึงผลของการปลดปล่อยทาสไว้ดังนี้¹ : “ในระยะของการแบ่งสรรที่ดินเพื่อแลกเปลี่ยนกับอิสระภาพของการรับใช้ส่วนตัว รัฐไม่เพียงแต่โกงเอาที่ดินส่วนใหญ่ไปจากชาวนาเท่านั้น ยังได้ที่ดินที่ดีที่สุดไปด้วยซึ่งได้อินทรีย์ไปให้แก่พวกขุนนางชั้นสูง นอกจากนั้นชาวนายังต้องจ่ายเงินเพื่อซื้อที่ดินที่เลวที่สุดด้วยราคาที่ดินที่ดีที่สุดอีกด้วย” ต่อมา แอนดรูว์ ดิกสัน ไวท์ ทูตอเมริกันประจำรัสเซียสมัยนั้นได้กล่าวไว้ในรายงานที่ส่งไปยังกระทรวงการต่างประเทศว่า² “ข้าพเจ้าไม่ปฏิเสธความยิ่งใหญ่และความมีหน้าพระทัยสูงส่งของพระเจ้าซาร์อเล็กซานเดอร์ที่ 2 และรวมทั้งการปฏิบัติของบุคคลที่ทรงเรียกมาช่วยเหลือในการนี้ แต่ข้าพเจ้าอยู่ในรัสเซียทั้งก่อนและหลังการปฏิรูปและรู้สึกจำเป็นที่จะต้องกล่าวว่าจนกระทั่งบัดนี้จุดมุ่งหมายสำคัญ ถูกขัดขวางโดยพวกที่มีปฏิกริยาต่อต้านเสียจนกระทั่งในขั้นนี้ เกือบจะเรียกได้ว่าไม่มีการแตกต่างอย่างจริงจัง ในสภาพของชาวนารัสเซียสมัยก่อนและหลังการได้รับอิสระภาพ”

ในด้านของเจ้าของที่ดิน พวกนี้เองก็ไม่พอใจกับการที่ต้องรับพันธบัตรของรัฐบาล แทนที่จะเป็นเงินสด เนื่องจากพันธบัตรของรัฐนั้นราคาตกลงทุกขณะ นอกจากนี้รัฐบาลมักจะบีบให้จำต้องขายที่ดินที่เหลืออยู่ให้ชาวนายู่เรื่อย ๆ อย่างไรก็ตาม ถ้าหากพิจารณาให้ลึกซึ้งแล้ว จะเห็นได้ว่า การยกเลิกระบบทาสมีผลประโยชน์ต่อเจ้าของที่ดิน ที่สามารถจะทำการลงทุนในที่ดินของตนได้อย่างเต็มที่ โดยใช้วิธีว่าจ้างแรงงานจากอดีตทาส และทำการพัฒนาให้ได้ผล

ผลิตจำนวนมาก ๆ สำหรับส่งออกขาย ดังนั้นพวกเจ้าของที่ดินที่มีเงินทุนน้อยสำหรับการลงทุนในกิจการเล็ก ๆ ไม่สามารถเลี้ยงตัวเองได้ ทำให้ตกอยู่ในฐานะลำบาก ก่อให้เกิดสภาพใหม่ขึ้นคือขวานากลายเป็นพวกที่มีหนี้สินเพิ่มมากขึ้น และมีการแบ่งกลุ่มขวานาออกเป็นชนกลุ่มน้อยที่มีที่ดินและขวานาผู้ที่ไม่มียี่ที่ดิน ซึ่งเฟลคานอฟได้แบ่งออกไว้อย่างชัดเจนคือ

1. ขวานาเจ้าของที่ดิน พวกนี้เป็นขวานาที่มีฐานะร่ำรวยซึ่งเรียกกันว่าพวกคูลัค (Kulaks - เลนินเรียกว่า “พวกเจ้าที่ดินสกปรก”) ถือว่าเป็นชนชั้นกลางของชนบทและเป็นพวกที่กอบโกยแสวงหาผลประโยชน์โดยการเอาเปรียบผู้อื่น ในบางจังหวัดคูลัคเป็นเจ้าของที่ดินมากกว่า 207 เอเคอร์ แต่พวกนี้มีเพียง 20% ของครัวเรือนขวานาทั้งหมดหรือเป็นเพียง 0.3% ของประชาชนทั้งหมด¹³ และในศตวรรษต่อมาพวกนี้ก็เป็นพวกที่แยกต่างหากจากขวานาส่วนใหญ่

2. ขวานาผู้ไม่มีที่ดิน คือขวานาผู้ยากจนและเป็นผู้ถูกขูดรีด ซึ่ง ½ ของครอบครัวขวานามีที่ดินผืนเล็ก ๆ หรือไม่มีที่ดินเป็นของตนเองเลย ขวานา 33% ไม่มีแม้แต่ม้าสำหรับไถนาอีก 33% มีม้าเพียงตัวเดียว กล่าวโดยสรุปขวานาส่วนใหญ่ขาดปัจจัยอันจำเป็นในการยังชีพขาดแคลนแม้กระทั่งที่ดินทำกิน¹⁴ ฉะนั้นในหมูชนชั้นขวานาเองก็เกิดความแตกต่างกันมากขึ้น

ส่วนผลด้านอื่น ๆ ที่เกิดจากการปลดปล่อยระบบทาสก็คือ การยกเลิกเศรษฐกิจแบบแลกเปลี่ยนสินค้าด้วยสินค้า และหันมาใช้เศรษฐกิจแบบใช้เงินตราในการแลกเปลี่ยนแทน โดยสรุปชาวรัสเซียส่วนใหญ่เป็นขวานาที่ยากจน ต้องเผชิญกับความอดอยากและโรคระบาดคล้ายยุโรปในสมัยกลาง ความทุกข์ยากของขวานาเพิ่มขึ้นทุกปีเนื่องจากประชากรเพิ่มในอัตราสูง ค.ศ. 1880 รัสเซียมีประชากร 97 ล้านคน ในปี ค.ศ. 1914 มี 165 ล้านคน ประชากรรัสเซียยังมีปัญหาความแตกต่างเรื่องเชื้อชาติ ปัญหาการที่อัตราประชากรในเมืองและชนบทแตกต่างกันมาก ความยากจนของขวานาทำให้ขวานาต้องการที่ดินเพิ่มขึ้นแม้ว่าชาวรัสเซียเป็นเจ้าของที่ดิน 1 ใน 3 ของที่ดินของรัสเซียเขตยุโรป แต่ก็ไม่พอเลี้ยงครอบครัวได้ แม้แต่ที่ดินของพวกขุนนางเองก็ผลิตข้าวสาลีได้น้อยกว่าอังกฤษในเนื้อที่เท่ากัน ดังนั้น หลังจากการเลิกทาสได้ครึ่ง-ศตวรรษ สภาวะทางการเมืองของรัสเซียเปลี่ยนจากเลวเป็นเลวที่สุด เนื่องจากประชากรเพิ่มมากขึ้นโดยเฉพาะอย่างยิ่งในตอนปลายศตวรรษที่ 19 และโอกาสที่ขวานาจะไปทำงานในเมืองมีจำกัด ยิ่งกว่านั้นระบบคอมมูนทำให้เป็นอุปสรรคต่อการปฏิรูปการเพาะปลูก ทั้งนี้เนื่องจากการที่ทำให้ขวานาขาดความคิดริเริ่มดังกล่าวแล้ว ฉะนั้นจึงปรากฏว่าพืชผลของรัสเซียที่ผลิตได้จึงอยู่ในกลุ่มประเทศของ

โลกที่ทำการผลิตได้ต่ำ ทั้งนี้ยกเว้นบริเวณชายฝั่งทะเลดำซึ่งมีการพัฒนาบ้าง และเป็นแหล่งที่ผลิตได้มากที่สุดของรัสเซียในศตวรรษที่ 19 ส่วนชาวนาในบริเวณอื่น ๆ ที่มีเงินต่างก็ซื้อที่ดินจากเจ้าของที่ดิน หรือขุนนางซึ่งจำเป็นต้องขายที่ดินเนื่องจากไม่มีรายได้ ทั้งนี้เพราะไม่มีแรงงานทาสทำงานในที่ดินและขุนนางน้อยคนที่สนใจในทางด้านเกษตร จึงอยู่ในสภาพหนี้สินรุงรังจำต้องขายที่ดินดังกล่าว อย่างไรก็ตามความต้องการที่ดินของชาวนามีเป็นจำนวนมาก และเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดปัญหาและต้นเหตุของการปฏิวัติในระยะต่อมา จึงมีผู้วิจารณ์ว่าการปลดปล่อยทาสในปี 1861 นั้นสายเกินไป

ในสมัยเจ้าซาร์อเล็กซานเดอร์ที่ 3 ได้พยายามแก้ปัญหานี้ เพื่อฟื้นฟูฐานะทางเศรษฐกิจของพวกชาวนาและพวกเจ้าของที่ดิน

ก. ในส่วนของชาวนา มาตรการที่ใช้เพื่อปรับปรุงฐานะทางเศรษฐกิจของพวกชาวนาซึ่งยังคงค้างจ่ายเงินค่าเช่าซื้อที่ดิน ได้แก่

1. ในปี 1882 รัฐบาลได้ลดเงินค่าเช่าซื้อ (redemption payments) ให้แก่พวกชาวนา
2. ในปี 1882 เช่นกัน ได้เริ่มต้นยกเลิกภาษีรัชูปการและใช้ภาษีมรดกแทนในที่สุด และขบวนการนี้ได้สำเร็จสมบูรณ์เมื่อวันที่ 1 มกราคม 1887¹⁵
3. ในปี 1883 ธนาคารชาวนา (a Peasants' Bank) ได้ถูกจัดตั้งขึ้นเพื่อให้โอกาสชาวนาสามารถกู้ยืมเงินเพื่อซื้อที่ดินเพิ่ม¹⁶ โดยให้ชาวนาได้กู้เงินเป็นส่วนตัว หรือชาวนาจะรวมกลุ่มกันกู้เงินก็ได้ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งคอมมูนชาวนาได้รับสิทธิให้กู้ได้มากที่สุด แต่อย่างไรก็ตามชาวนาที่ยากจนได้ประโยชน์น้อย เพราะยากที่จะหาหลักทรัพย์มาจำนองแก่รัฐบาลในเวลาที่มาขอกู้ โดยพวกคฤลิตหรือชาวนาที่ร่ำรวยเท่านั้นที่ได้ประโยชน์ เนื่องจากประชากรชาวนาได้เพิ่มขึ้นมาจาก 50 ล้านคนในปี 1860 เป็น 79 ล้านคน ดังนั้นทำให้ขนาดการถือครองที่ดินของชาวนาโดยเฉลี่ยเพิ่มขึ้นในอัตราส่วนที่น้อยกว่า นอกจากนี้ในระหว่างปี ค.ศ. 1891-2 ได้เกิดภาวะความอดอยากอย่างรุนแรง พวกชาวนาที่ยังยากจนอยู่แล้วยิ่งฐานะความเป็นอยู่เลวลงไปอีก และได้มีการอพยพไปยังไซบีเรีย หรือมิฉะนั้นก็ไปยังในเมืองซึ่งเป็นทางเดียวที่จะบรรเทาทุกข์ได้ อย่างไรก็ตามเมื่อถึงปี 1905 ส่วนใหญ่ด้วยเงินช่วยเหลือ (aid) ของธนาคาร ทำให้พวกชาวนาได้รับที่ดินเป็นจำนวน 62.1 ล้านเอเคอร์ แม้ว่าอัตราดอกเบี้ยจะสูงกว่าอัตราเสรีก็ตาม

ข. ในส่วนของขุนนางเจ้าของที่ดิน เพื่อปรับปรุงฐานะทางเศรษฐกิจของพวกเจ้าของที่ดิน ในปี 1885 ได้มีการจัดตั้งธนาคารที่ดิน (A Land Bank) หรือธนาคารของพวกขุนนาง (a Special Nobles' Bank) ขึ้น เพื่อผลประโยชน์สำหรับขุนนาง คือเปิดโอกาสให้พวกขุนนางเหล่านี้

สามารถเก็บรักษาที่ดินของตนไว้ได้' โดยให้กู้ยืมบนเงื่อนไขที่อหู่คราะห์ยิ่งคือคิดอัตราดอกเบี้ยต่ำกว่า และธนาคารที่ดินนี้ก็ให้ความช่วยเหลือทางการเงินอย่างกว้างขวางยิ่งกว่าธนาคารชาวนา (a Peasants' Bank) ประมาณ 6 เท่า เพราะฉะนั้นขุนนางจึงได้ประโยชน์มาก ถึงปี 1904 กว่า 1/3 ของที่ดินที่ยังคงเป็นของพวกขุนนางได้ถูกจำหน่าย¹⁷

จากระบบการเกษตรดังที่กล่าวมาแล้วนี้ มีส่วนทำให้การพัฒนาทางเศรษฐกิจของรัสเซียเป็นไปอย่างเชื่องช้า และล้าหลังยุโรปตะวันตกอยู่มาก แต่อย่างไรก็ตามหลังการปลดปล่อยทาสแล้ว รัสเซียก็ได้พยายามที่จะส่งเสริมให้มีการอุตสาหกรรมแบบสมัยใหม่ขึ้น และได้พัฒนาอย่างรวดเร็ว ภายหลังปี ค.ศ. 1890 โดยส่วนมากเป็นการลงทุนจากต่างประเทศ ซึ่งจากสภาพดังกล่าวทำให้การอุตสาหกรรมของรัสเซียแตกต่างจากประเทศอุตสาหกรรมในยุโรปทั่วไป ทั้งในโครงสร้างของอุตสาหกรรม และลักษณะของกรรมกร กรรมกรของรัสเซียส่วนมากเป็นอดีตทาส ขาดความรู้ ความชำนาญ ต่างกับพวกกรรมกรในประเทศยุโรปตะวันตก ที่เป็นพวกที่มีความรู้และความชำนาญในงาน และของรัสเซียส่วนใหญ่เป็นพวกชาวนาที่อยู่ในชนบทซึ่งเข้ามาทำงานในเมือง แต่เมื่อถึงฤดูกาลเพาะปลูกจะต้องเดินทางกลับบ้าน¹⁸ ด้วยเหตุนี้การอุตสาหกรรมของรัสเซีย จึงเริ่มขึ้นช้ากว่าประเทศในยุโรปตะวันตก

อุตสาหกรรม (Industry)

หลังจากที่รัสเซียแพ้สงครามไครเมียในปี ค.ศ. 1856 พระเจ้าซาร์อเล็กซานเดอร์ที่ 2 จึงได้ทรงหันมาส่งเสริมการพัฒนาอุตสาหกรรม มีการลดกำแพงภาษี เชื้อเชิญนักลงทุนชาวต่างประเทศให้เข้ามาลงทุน นอกจากนี้อิทธิพลทางแนวความคิดหนังสือชาวยุโรปตะวันตกได้หลั่งไหลเข้ามายังรัสเซีย มีการก่อสร้างถนน ทางรถไฟ ซึ่งมีความยาวนับพันไมล์ ในขณะนั้นอุตสาหกรรมของรัสเซีย มีอุตสาหกรรมเหล็กแถบอูราล มีโรงงานสิ่งทอ 42 โรงงาน อุตสาหกรรมด้านอื่น ๆ ยังคงล้าหลัง ระบบการเงินยังไม่คล่องตัว การคมนาคมยังต้องพัฒนา ในลักษณะดังกล่าวไม่มีการส่งเสริมให้มีการขยายทางอุตสาหกรรม

ครึ่งหลังของศตวรรษที่ 19 รัฐบาลได้พยายามสร้างสิ่งแวดล้อมที่เอื้ออำนวยต่อการลงทุนทางอุตสาหกรรม เนื่องจากเงินทุนเอกชนเป็นสิ่งที่หาไม่ได้ง่ายสำหรับการลงทุน ดังนั้น การพัฒนาอุตสาหกรรมส่วนใหญ่จึงเกิดจากการลงทุนของรัฐ (State investment) และจากเงินกู้จากต่างประเทศ (foreign investment) อย่างไรก็ตามแม้ว่ารัฐบาลรัสเซียจะไม่ได้เข้ายุ่งเกี่ยวในกิจการธุรกิจและอุตสาหกรรมโดยตรง แต่ทว่าได้จัดงบประมาณ 1 ใน 3 สำหรับเงินอุดหนุนในการลงทุน

กิจการอุตสาหกรรม และส่งเสริมให้มีการลงทุนโดยการให้สัมปทาน ให้เงินอุดหนุน สิทธิพิเศษบางประการ และการลดหย่อนภาษีให้ นอกจากนี้รัฐมีส่วนช่วยให้เศรษฐกิจขยายตัวโดยการจัดระบบเงินตราเสียใหม่ หลังจากสงครามไครเมียได้เกิดสภาวะเงินเฟ้อในรัสเซีย ทำให้ค่าของเงินรูเบิลตกต่ำลง รัฐบาลจำเป็นต้องหาทางแก้ไขและจัดการให้มีเสถียรภาพ ดังนั้นจึงมีการรื้อฟื้นมาตรฐานทองคำและเงิน และเพื่อที่จะให้กิจการเงินมั่นคงเป็นที่เชื่อถือ รัสเซียจึงได้จัดตั้งธนาคารของรัฐขึ้น (State Bank) ในปี ค.ศ. 1866¹⁹ และก่อตั้งธนาคารการค้า ทำให้มีการลงทุนทางอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้น เช่นมีการลงทุนอุตสาหกรรมเหล็ก อุตสาหกรรมสิ่งทอในโปแลนด์และเซนต์ปีเตอร์สเบิร์ก อังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมัน และเบลเยียมได้มาลงทุนในรัสเซีย ในเขตอุตสาหกรรมเหล็กมีเตาหลอมเหล็ก 9 เตา ซึ่งชาวรัสเซียเป็นเจ้าของเพียงเตาเดียว นอกนั้นเป็นของต่างชาติ ยิ่งกว่านั้นเหมืองต่าง ๆ ก็เป็นของฝรั่งเศสและเบลเยียมมากกว่าครึ่ง ส่วนอังกฤษลงทุนในด้านสิ่งทอและน้ำมัน

ในตอนกลางศตวรรษที่ 18 รัสเซียได้ชื่อว่าเป็นผู้ผลิต pig iron รายใหญ่ที่สุดในโลก แต่เมื่อถึงปี ค.ศ. 1860 ก็ตกไปอยู่อันดับ 8 และผลผลิตก็น้อยกว่า 1 ใน 10 ของผลผลิตของอังกฤษ นอกจากนี้ โรงถลุงโลหะของรัสเซียผลิตได้เพียง 4 % ของ cast iron ของโลกในปี ค.ศ. 1860 และรัสเซียเป็นผู้ผลิตรายเล็กมาก คือ 2.5 % ในปี ค.ศ. 1880 จะเห็นได้ว่าอุตสาหกรรมดังกล่าว ซึ่งควรจะได้เจริญก้าวหน้าไปข้างหน้าด้วยความมั่นคงกว่านี้ ได้ลดความสำคัญลงเมื่อเทียบกับที่เจริญมากในปลายศตวรรษที่ 18 ทั้งนี้ก็เนื่องจากเหตุผลส่วนหนึ่ง คือ การปลดปล่อยทาสช่วงหนึ่ง ได้ก่อให้เกิดผลร้ายเฉพาะต่อสาขาอุตสาหกรรมที่ใช้แรงงานทาสเป็นส่วนใหญ่ อันได้แก่กรณีของอุตสาหกรรมเหล็กในภูมิภาคอูราลส์อุตสาหกรรมสิ่งทอขนสัตว์ และอุตสาหกรรมงานฝีมืออื่น ๆ อย่างไรก็ตามในไม่ช้าก็ได้มีการวางรากฐานของอุตสาหกรรมใน Donets Basin ในตอนปลายช่วงทศวรรษ 1870 ได้มีชาวอังกฤษคนหนึ่งชื่อนายฮิวส์ (Hughes) ได้อพยพมาอยู่ในรัสเซีย และได้เปิดเหมืองแร่ที่ Donbass ซึ่งเมือง Iuzovka ได้ถูกสร้างขึ้นเพื่อเป็นเกียรติแก่เขา และตั้งแต่นั้นมาส่วนใหญ่ของผลผลิตถ่านหินของรัสเซียก็ได้ทำการผลิตที่นี้ ซึ่งไม่ไกลจากคริวอย รอค ซึ่งต่อมาก็ได้เริ่มมีการขุดแร่เหล็ก

สำหรับอุตสาหกรรมที่เซ็ดหน้าอุตสาหกรรมรัสเซียมากที่สุดคือ อุตสาหกรรมสิ่งทอ ได้ขยายตัวออกไปจากมีแกนเครื่องปั่นฝ้ายรวม 700,000 แกนในปี ค.ศ. 1840 เป็น 2.5 ล้านในปี ค.ศ. 1870²⁰ และในตอนปลายศตวรรษกิจกรรมการปั่นฝ้ายในรัสเซียก็มีมากกว่าในฝรั่งเศส และน้อยกว่าเยอรมันเล็กน้อย ภายหลังการตั้งกำแพงภาษีอย่างมากในปี 1891 มีผลทำให้ตลาดการค้าอุตสาหกรรมในประเทศเจริญอย่างมากเพราะไม่มีคู่แข่ง ในระยะ 30 ปีหลังการเลิกทาส การ

ผลิตสินค้าฝ้าย (cotton-goods production) ซึ่งส่วนใหญ่มีศูนย์กลางอยู่รอบมอสโคว์ เซนต์ปีเตอ์สเบิร์กและที่เมืองลอดซ์ (Lodz) ในโปแลนด์ผลิตได้เพิ่มขึ้นเป็น 4 เท่าตัว เป็นเหตุให้รัสเซียสามารถส่งผ้าฝ้ายพิมพ์ไปขายยังประเทศแถบตะวันออกกลางโดยเฉพาะเปอร์เซีย ซึ่งรัสเซียต้องแข่งขันกับผ้าฝ้ายของอังกฤษที่ไปตีตลาดอยู่ก่อน

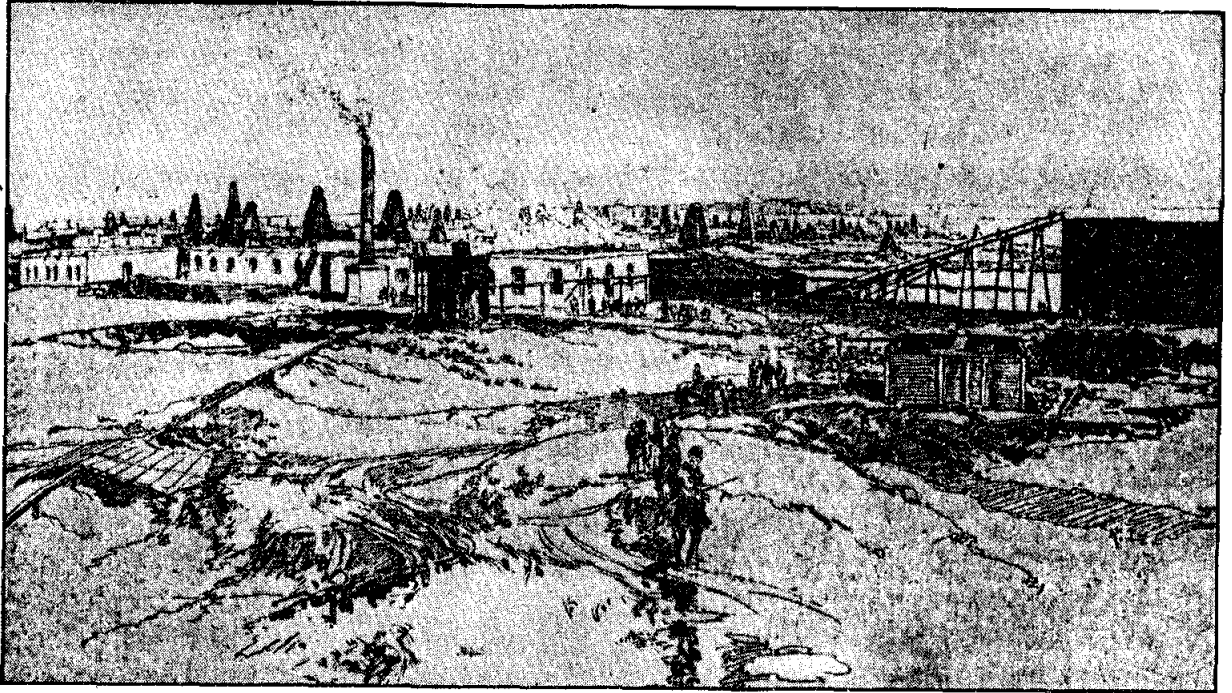
โดยสรุปในระหว่างปี ค.ศ. 1870 - 1879 รัสเซียมีการพัฒนาอุตสาหกรรมแต่เมื่อเปรียบเทียบกับยุโรปตะวันตกและสหรัฐอเมริกาแล้วยังอยู่ในขั้นเริ่มต้นเท่านั้น ยิ่งกว่านั้นในปี ค.ศ. 1873 เศรษฐกิจตกต่ำได้แพร่จากยุโรปมายังรัสเซีย ทำให้การพัฒนาอุตสาหกรรมของรัสเซียซบัก

ในรัชสมัยของพระเจ้าซาร์อเล็กซานเดอร์ที่ 3 อุตสาหกรรมได้พัฒนาก้าวหน้าไป การวางรากฐานของอุตสาหกรรมหนักใน Donets Basin อันเป็นแหล่งที่มีทรัพยากรถ่านหินมั่งคั่งนั้น ในปี 1884 ได้ถูกเชื่อมโยงโดยทางรถไฟเข้ากับคริวอย รอค (Krivoi Rog) อันเป็นศูนย์กลางของสินแร่เหล็กที่สำคัญบนแม่น้ำดนีเปอร์ การเชื่อมลงของอุตสาหกรรมในยูราลส์และการพัฒนาการถลุงแร่ในยูเครน ได้นำไปสู่การเกิดเมืองต่าง ๆ เช่น คาร์คอฟ (Kharkov) เอกาเทรีโนสลาฟ (Ekaterinoslav หรือ Dniepropetrovsk) และรอสตอฟ (Rostov)

ในระหว่างปี ค.ศ. 1880 - 1890 การผลิตถ่านหินของรัสเซียได้เพิ่มขึ้นจาก 3.5 ล้านตัน เป็น 5 ล้านตัน เหล็กเพิ่มจาก 1 ล้านตัน เป็น 2 ล้านตัน²¹ และจากปี 1886 - 1895 การผลิตเหล็กหลอมได้เพิ่มขึ้นถึง 178% โรงงานถลุงแร่ของยูเครน (Ukrainian smelting) ได้มีความสำคัญเป็น 2 เท่า เมื่อเทียบกับโรงงานถลุงโลหะในยูราลส์ และเมื่อสิ้นศตวรรษที่ 19 ผลผลิตเหล็กของรัสเซียได้สูงขึ้นเป็น 7% ของผลผลิตเหล็กของโลก อุตสาหกรรมหนักของรัสเซียได้รับความช่วยเหลืออย่างมากจากการลงทุนของต่างชาติในรัสเซีย ซึ่งจากปี 1881 - 1892 ได้เพิ่มขึ้นกว่า 2 เท่า สำหรับอุตสาหกรรมน้ำมันมีฐานอยู่ที่บ่อน้ำมันบากู (Baku oilfields) ต่อมาไม่นานถูกครอบครองโดย 3 กลุ่มผลประโยชน์คือ โนเบล (Nobel) รอร์สชิลด์ (Rothschild) และแมนเตเชฟ (Manteshav) การผลิตน้ำมันดิบได้เพิ่มขึ้นอย่างมาก ซึ่งในปี 1875 มีปริมาณ 5 ล้านปุด ในปี 1885 ได้เพิ่มขึ้นถึง 116 ล้าน และในปี 1895 ถึง 345 ล้านปุด เมื่อใกล้สิ้นศตวรรษ รัสเซียจัดอยู่ในอันดับ 1 ในการกลั่นน้ำมัน แต่น้ำมันก๊าดก็ถูกส่งออกขายต่างประเทศมากกว่าที่ชาวรัสเซียจะใช้เพื่อการบริโภคภายในประเทศ

ข้อสังเกตประการหนึ่งของการพัฒนา ในช่วงเวลานี้ไม่เพียงแต่ Mr. Hughes เท่านั้นแต่ได้มีชาวต่างประเทศอื่น ๆ อีกมาก ได้เข้ามาทำการลงทุนในอุตสาหกรรมที่กำลังเจริญก้าวหน้าของรัสเซีย และได้มีการนำเอาเครื่องจักรเข้ามาช่วยในการผลิตเป็นอันมาก ซึ่งผลก็คือมีการใช้เครื่องจักรเพิ่มขึ้น 3 เท่าในช่วงทศวรรษ 1890 ครึ่งหนึ่งของเครื่องจักรใช้กับรถไฟและเรือ และ 25 %

ใช้ในการเพิ่มประสิทธิภาพในการผลิตด้านอุตสาหกรรม ในช่วงทศวรรษ 1890 ในรัสเซียมีการใช้เครื่องจักรที่มีกำลังม้ามากกว่า 0.09 กำลังม้าเพียงเล็กน้อยกับคนงานอุตสาหกรรมแต่ละคน แต่เมื่อสิ้นทศวรรษ 1890 ตัวเลขนี้ได้เพิ่มขึ้นเป็น 0.65 กำลังม้า นั่นคือมีการใช้เครื่องจักรที่มีกำลังมากขึ้นในอุตสาหกรรม

ภาพ บ่อน้ำมันที่ *Balakhani* ใกล้ *Baku* (ซึ่งเป็นศูนย์กลางอุตสาหกรรมน้ำมันของรัสเซีย) ในปี 1886

การรวมตัวของอุตสาหกรรม (Industrial Combines)

ในระหว่างช่วงนี้มีแนวโน้มเห็นได้ว่า การกระจุกตัวของอุตสาหกรรมรัสเซียอยู่ในวิสาหกิจขนาดใหญ่หรือที่เรียกว่า Combines ในปี 1884 สภาของนักอุตสาหกรรมน้ำมัน (a Congress of Petrol Industrialists) ได้ถูกจัดตั้งขึ้น อีก 3 ปีต่อมา สำนักงานสำหรับรับข้อปรึกษาถาวรของนักอุตสาหกรรมเหล็ก (Permanent Consultative Office of Iron Industrialists) ซึ่งเป็นตัวแทนของโรงหล่อต่าง ๆ ทั่วรัสเซียได้ถูกจัดตั้งขึ้น ในการพัฒนาอุตสาหกรรมของรัสเซียสัญญาจ้างของรัฐซึ่งให้ผลกำไรสูงสำหรับเครื่องมือของกองทัพ และสำหรับการก่อสร้างทางรถไฟ

และท่าเรือ ได้มีบทบาทอย่างมหาศาล การผลิตเหล็ก ถ่านหิน และผ้า ได้รับคำสั่งเสริมเช่นกัน โดยนโยบายการปกป้องด้านภาษีศุลกากรที่ได้เริ่มในปี 1891 โดยศาสตราจารย์ Ivan Vyshnecradsky รัฐมนตรีคลังช่วง 1868 - 1892 เพื่อให้ประเทศเป็นอิสระทางเศรษฐกิจจากการต้องพึ่งพาอาศัยเยอรมัน²²

แรงงานในอุตสาหกรรม

กำเนิดของอุตสาหกรรมและการพัฒนาชีวิตในเมืองในครึ่งหลังของศตวรรษที่ 19 ก่อให้เกิดผลคือการเพิ่มขึ้นอย่างมากในจำนวนคนงานอุตสาหกรรม จำนวนเฉลี่ยรายปีของคนงานที่ทำงานในอุตสาหกรรมโรงงาน การทำเหมืองแร่ และการกลึงแร่ ได้เพิ่มจาก 800,000 คนในช่วง 1861 - 1870 เป็น 1,640,000 คนในช่วง 1891 - 1900 นั่นคือมากกว่า 2 เท่า และมีแนวโน้มต่อการกระจุกตัวของการผลิต กล่าวคือกำลังแรงงานส่วนใหญ่ได้ถูกจ้างงานในวิสาหกิจที่จ้างคนงาน 1,000 คนหรือมากกว่า ซึ่งอาจแสดงให้เห็นว่าระบบทุนนิยมกำลังก้าวหน้า²³

เช่นเดียวกับในประเทศอื่น ๆ ในขั้นตอนแรก ๆ ของการพัฒนาอุตสาหกรรม สภาพการณ์ต่าง ๆ ของแรงงานเป็นที่น่ากลัว ทั้งนี้เพราะการพัฒนาอุตสาหกรรมแบบเสรี (laissez faire) นี้ก่อให้เกิดผลคือ การคอร์รัปชัน การกึ่งกำไร และการขูดรีด เช่น ชั่วโมงการทำงานที่ยาวนานอย่างปกติวันละ 14 ชั่วโมง และบ่อยครั้งที่ชั่วโมงการทำงานเพิ่มเป็น 16-18 ชั่วโมง โดยไม่มีข้อยกเว้นไม่ว่าสตรีและเด็ก ในแง่ค่าจ้างก็ต่ำและได้รับเป็นครั้งคราวไม่บ่อย แต่ค่าจ้างของคนงานชายได้มากกว่าคนงานสตรีและเด็ก โดยคนงานชายได้รับ 7 เหรียญต่อเดือน ในขณะที่สตรีได้รับ 5 เหรียญ และเด็ก ๆ ได้ 3 เหรียญ และในกรณีที่คนงานทำของในโรงงานเสียหาย ค่าแรงก็จะถูกหักเท่าจำนวนค่าเสียหาย²⁴ นอกจากนี้สภาพการทำงานและความเป็นอยู่เลวมาก คนงานทำงานกันอย่างแออัด และนอนในสถานที่ที่จัดให้ในโรงงาน ซึ่งเป็นที่แคบ ๆ กั้นไว้เป็นช่อง ๆ หรือมีฉะนั้นกันนอนกันบนพื้นภายในโรงงานนั่นเอง แรงงานสตรีและเด็กได้ถูกใช้งานอย่างกว้างขวาง และไม่ได้มีองค์การแรงงาน ฉะนั้นคนงานโดยส่วนรวมอยู่ด้วยความเมตตาปรานีของพวกนายจ้าง

พวกคนงานได้ร้องเรียนถึงความเดือดร้อนต่าง ๆ ไปยังรัฐบาลและใน 2 ทศวรรษสุดท้ายของศตวรรษที่ 19 รัฐบาลซึ่งมีนายนิโคลัส บันเจ (Nicholas Bunge) รัฐมนตรีคลังในสมัยนั้นก็ได้อำนาจขั้นตอนที่ไม่รุนแรงในการแก้ไขปัญหา และจำกัดการขูดรีดคนงาน โดยการออกกฎหมายแรงงาน

การออกกฎหมายแรงงาน (Labor Legislation)

1. กฎหมายโรงงาน (Factory law) ปี 1882 ในสมัยนั้นจะเป็นรัฐมนตรีคลัง ได้มีการออกกฎหมายแรงงานฉบับแรกของรัสเซีย ในวันที่ 1 มิถุนายน 1882 สาระสำคัญคือ

- (1) ห้ามการใช้แรงงานเด็กอายุต่ำกว่า 12 ปี
- (2) กำหนดการทำงานวันละ 8 ชั่วโมง สำหรับเด็กอายุ 12 - 15 ปี
- (3) บังคับให้เจ้าของโรงงานต้องอนุญาตให้เด็กผู้ชายมีเวลาว่างได้ไปโรงเรียนไม่น้อยกว่า 3 ชั่วโมงต่อวันและ
- (4) รัฐบาลได้แต่งตั้งผู้ตรวจโรงงาน (factory inspectors) ออกไปดูแลบังคับให้เป็นไปตามกฎหมาย²⁵

2. กฎหมายปี 1885 ในวันที่ 3 มิถุนายน 1885 ได้ออกกฎหมายห้ามการทำงานกลางคืนสำหรับสตรีและเด็กผู้ชายที่อายุต่ำกว่า 17 ปี ในโรงงานสิ่งทอที่สำคัญเช่น ผ้า ลินิน และขนสัตว์²⁶

3. กฎหมายปี 1886 มีสาระสำคัญดังนี้

- (1) กำหนดว่าค่าจ้างต้องจ่ายอย่างน้อยเดือนละครั้ง และเป็นเงินสด
- (2) ประณามการกระทำใด ๆ ก็ตามที่ทำความเสียหายต่อผลประโยชน์ทางการเงินของพวกคนงาน
- (3) 3 มิถุนายน 1886 ห้ามการนัดหยุดงานและเพิ่มการลงโทษหรือค่าปรับใหม่สำหรับการนัดหยุดงานคือสูงสุดจำคุก 4 เดือน และผู้ยุยง (instigator) ระหว่าง 4-8 เดือน
- (4) เจ้าของโรงงานที่หลีกเลี่ยงกฎหมายต้องถูกปรับเป็นเงิน 300 รูเบิลหรือจำคุก 1 เดือน²⁷
- (5) เพิ่มอำนาจของผู้ตรวจโรงงานในการบังคับใช้กฎหมายโรงงาน และการตรวจตราดูแลทุกสาขาของความสัมพันธ์ระหว่างคนงาน-นายจ้าง²⁸

อย่างไรก็ตามกฎหมายแรงงานในทศวรรษ 1880 ถึงแม้ว่าได้ถูกบังคับใช้อย่างหลวม ๆ และจำนวนของผู้ตรวจโรงงานก็ไม่พอเพียงที่จะทำให้การเข้าแทรกแซงของพวกเขากลับมาเป็นระบบเดียวกัน แต่กฎหมายต่าง ๆ ดังกล่าวนับได้ว่าเป็นที่หมาย (landmark) ในประวัติศาสตร์อุตสาหกรรมสัมพันธ์ของรัสเซียคือเป็นครั้งแรกที่เจ้าหน้าที่ของรัฐได้ก้าวเข้ามา ในฐานะเป็น a regulatory factor ระหว่างพวกนายจ้างกับพวกคนงาน

ในทศวรรษ 1880 ความไม่สงบของพวกคนงานได้แสดงออกมาในปี 1885 ในการนัดหยุดงานในโรงงานโมโรซอฟ (Morozov factory) ใกล้กรุงมอสโก พวกคนงานและผู้นำของคนงานต่างได้รับโทษจำคุก จาก 1881-1886 ประมาณได้ว่าคนงานราว ๆ 80,000 คนได้เข้าร่วมในการนัดหยุดงาน 48 ครั้ง ในสมัยพระเจ้าซาร์อเล็กซานเดอร์ที่ 2 โดยกฎหมายปี 1874 สหภาพแรงงาน (Trade unions) ถูกประกาศว่าเป็นสิ่งผิดกฎหมาย²⁹ และสิ่งหนึ่งที่คนงานรัสเซียไม่มีสิทธิและเป็นสิ่งซึ่งพวกคนงานอุทธรณ์มาก คือสิทธิที่จะนัดหยุดงาน (strike) การเข้าร่วมในการนัดหยุดงานถือเป็นความผิดทางอาญา

การพัฒนาทางการคมนาคม

ระบบทุนนิยมอุตสาหกรรม (industrial capitalism) ได้ดำเนินไปพร้อม ๆ กับการปรับปรุงการคมนาคม รถไฟซึ่งใช้ถ่านหินในการเผาไหม้ ได้มีส่วนช่วยให้การขนส่งวัตถุดิบแร่ต่าง ๆ รวมทั้งสินค้าอื่น ๆ ได้อย่างรวดเร็วและมีประสิทธิภาพดีกว่าที่เคยเป็นมา ดังนั้นรถไฟจึงเป็นกุญแจสำคัญในการพัฒนาเศรษฐกิจของรัสเซีย ได้มีการพัฒนาสร้างทางรถไฟเพิ่มขึ้นจากประมาณ 650 ไมล์ เป็น 14,000 ไมล์ในสมัยพระเจ้าซาร์อเล็กซานเดอร์ที่ 2 และเมื่อถึงปี ค.ศ. 1871 การสร้างทางรถไฟจากมอสโกถึงนอฟโกรอด ถึงโวโนเนซ ถึงคาร์คอฟและถึงเบรสท์ (Brest) โดยผ่านสโมเลนสก์และมินสก์ ก็เสร็จสมบูรณ์ ซึ่งสายสุดท้ายนี้เป็นการเชื่อมรัสเซียโดยทางรถไฟเข้ากับยุโรป รวมทั้งได้มีการสร้างทางรถไฟเชื่อมจากภาคกลางไปยังทะเลดำและทะเลบอลติคด้วย ทางรถไฟของรัสเซียแรก ๆ ได้ถูกสร้างโดยรัฐ ซึ่งวิธีการได้พิสูจน์ให้เห็นว่าไม่เป็นที่น่าพอใจและสิ้นเปลืองเงิน ในทศวรรษ 1850 ในการสร้างทางรถไฟจึงได้เปลี่ยนไปเป็นขอความร่วมมือหรือความช่วยเหลือจากทุนเอกชน โดยครั้งแรก ๆ เป็นทุนของต่างชาติและต่อมาของรัสเซีย บุคคลสำคัญที่สนับสนุนนโยบายนี้คือ เคานท์ ไมเคิล เรียูเทอร์น (Count Michael Reuturn) รัฐมนตรีคลังช่วง 1862-1878 สัมปทานรถไฟซึ่งได้ให้ผลประโยชน์เอกชน ปกติรัฐบาลได้ให้การประกันอัตราดอกเบี้ย 5 % สำหรับเงินทุนที่ได้ลงทุนไป³⁰

ปลายรัชสมัยพระเจ้าซาร์อเล็กซานเดอร์ที่ 2 การสร้างทางรถไฟได้ถูกจำกัด สาเหตุสำคัญเนื่องจาก (1) ผลกระทบของสงครามกับตุรกีในปี 1877-1878 ต่อเศรษฐกิจของชาติ และ (2) การใช้จ่ายที่สูญสุ่ยและมีการคอร์รัปชันในบริษัทของรัฐ (State companies) ซึ่งรัฐบาลได้ให้ความช่วยเหลืออยู่ ภายหลังจากการสืบสวนอย่างยาวนานใหญ่ในบริษัทรถไฟแล้ว รัฐบาลจึงได้ตัดสินใจในปี 1880 กลับเข้าดำเนินการเองอีกครั้งหนึ่ง ทั้งในการก่อสร้างและการบริหารกิจการรถไฟ จำนวนเส้นทางรถไฟที่เอกชนเป็นเจ้าของได้ถูกซื้อคืนโดยรัฐ นโยบายนี้ได้ดำเนินต่อไปจนกระทั่ง

ปี 1917 ในปี ค.ศ. 1880 ทางรถไฟเพียง 4 % เท่านั้นที่เป็นของรัฐ ในปี 1890 ปรากฏว่า 76 % ของทางรถไฟอยู่ในมือของเจ้าของเอกชน 42 ราย และเพียง 24% อยู่ภายใต้รัฐวิสาหกิจ³¹ และระหว่าง 1881 - 1894 ทางรถไฟ 24 สายซึ่งเป็นของบริษัท 15 บริษัทและประกอบกันเป็นประมาณ $\frac{2}{3}$ ของเส้นทางทั้งหมดในประเทศได้ถูกซื้อโดยรัฐบาล และการดำเนินกิจการได้ถูกส่งมอบต่อไปให้แก่กระทรวงการขนส่ง³² จากปี 1893 - 1900 การสร้างทางรถไฟมีความยาวเฉลี่ยปีละ 1657.25 ไมล์ เพิ่มเติมเข้ากับที่มีอยู่แล้วในเวลานั้นประมาณ 20,000 ไมล์ คือได้มีการสร้างทางรถไฟเข้าไปถึงทรานสคอเคเชีย (Transcaucasia) โดเนตส์ เบซิน อูรลส์ และ ซิบีเรีย เมื่อถึงปี 1901 ได้มีการก่อสร้างทางรถไฟยาวทั้งสิ้นรวม 37,209 ไมล์ รวมทั้งส่วนใหญ่ของทางรถไฟสายทรานส์-ไซบีเรีย (Trans-Siberian Railway) และสายทรานส์-แคสเปียน (Trans-Caspian Railway) และในจำนวนนี้ 75% เป็นของรัฐเอง³³

สำหรับทางรถไฟสายทรานส์-ไซบีเรีย นั้นนับเป็นวิสาหกิจรถไฟที่ใหญ่ที่สุด ได้มีการตัดสินใจที่จะสร้างในปี 1885 แต่การก่อสร้างได้เริ่มจริงในปี 1891 และสำเร็จในปี 1905 ครั้งแรกได้ก่อปรึชขึ้นในฐานะเป็นวิสาหกิจทางเศรษฐกิจ แต่หลังปี 1891 เมื่อคำนึงถึงความสำคัญทางยุทธศาสตร์ของทางสายนี้ จึงถูกสร้างขึ้นโดยรัฐสิ้นค่าใช้จ่าย 400 ล้านรูเบิล³⁴ (อาศัยเงินกู้จากฝรั่งเศสและคิออตวาดอกเบียต่ำ) เมื่อการก่อสร้างได้ดำเนินไปก็ได้เกิดเมืองใหม่ ๆ ขึ้นตามเส้นทางรถไฟ เมืองซึ่งมีชื่อว่า โนวอซิบิรส์ก (Novosibirsk) ได้กลายเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจสำหรับไซบีเรียตะวันตกทั้งหมด

ในระหว่างช่วงปีหลัง ๆ ของศตวรรษที่ 19 การคมนาคมทางน้ำก็ยังคงมีความสำคัญอยู่ โดยเฉพาะตามแม่น้ำโวลก้า จำนวนเรือกลไฟที่แล่นตามแม่น้ำโวลก้าและแม่น้ำอื่น ๆ ได้เพิ่มขึ้น 2 เท่าในช่วงทศวรรษ 1860 และ 1870 และในจำนวนเดียวกันอีกในช่วงทศวรรษ 1880 และ 1890 ในตอนปลายศตวรรษประมาณ 70 % ของการขนส่งภายในประเทศเป็นการขนส่งทางรถไฟ และประมาณ 30 % โดยทางเรือ ถนนยังคงล้าหลังมาก รถม้าและเกวียนสามารถเดินทางได้เฉพาะในฤดูร้อน ในช่วงเวลาเดียวกันกิจการไปรษณีย์และโทรเลข ซึ่งรัฐเป็นผู้ควบคุมได้ขยายตัวออกไป แสตามปีถูกนำมาใช้ในการส่งจดหมายภายในประเทศในปี ค.ศ. 1857 และในการส่งจดหมายไปต่างประเทศในปี ค.ศ. 1864 เมื่อสิ้นทศวรรษ 1870 ได้มีการส่งจดหมายเกือบ ๆ 2 ล้านฉบับ ในระหว่างปี ค.ศ. 1855 - 1880 ขนาดของข่ายงานการโทรเลขได้เพิ่มขึ้นจากกว่า 2,000 กิโลเมตร (1,300 ไมล์) จนเกือบถึง 80,000 กิโลเมตร (50,000 ไมล์) และสี่ปีก่อนการวางสายเคเบิลแอตแลนติกในปี ค.ศ. 1869 ชาวอเมริกันกลุ่มหนึ่งก็ได้พยายามเชื่อมอเมริกาเหนือกับรัสเซีย ด้วยการวางสายเคเบิลข้ามช่องแคบเบริง (the Bering Strait)

การพัฒนาทางการค้า

ในช่วงครึ่งหลังของศตวรรษที่ 19 ทั้งการค้าภายในและการค้าต่างประเทศได้ขยายตัว ปัจจัยหลายประการที่ทำให้มูลค่าและปริมาณของการค้าภายในเพิ่มได้แก่ การขนส่งที่ดีขึ้น การค่อย ๆ เริ่มสร้างสถาบันเครดิตต่าง ๆ การเพิ่มขึ้นพอประมาณของอำนาจซื้อของประชาชน และการเกิดมีผลผลิตใหม่ ๆ เมื่อสิ้นศตวรรษที่ 19 การค้าภายในประเทศของรัสเซียได้สูงถึง 4,500 ล้านรูเบิล

สำหรับการค้าต่างประเทศ โดยปกติแล้วพ่อค้ารัสเซียจะเดินทางไปต่างประเทศเหมือนกันแต่น้อย จะเห็นได้จากในระหว่างครึ่งหลังของศตวรรษที่ 19 น้อยกว่า $\frac{1}{5}$ ของเรือในเมืองท่าของรัสเซียที่เป็นของท้องถิ่นเอง เมื่อถึงปี 1900 เรือสินค้าที่เป็นของรัสเซียเองมีมากกว่า 1 ใน 10 เพียงเล็กน้อยเท่านั้น แต่อย่างไรก็ตามรัสเซียก็ได้พยายามให้มีการขยายตัวของการค้าต่างประเทศอย่างรวดเร็วในช่วงนี้ จากความก้าวหน้าของประสิทธิภาพในการผลิต การปรับปรุงการขนส่งระหว่างประเทศโดยทางบกและทางทะเล และนโยบายการค้าปล่อยให้เสรีของยุโรปในครั้งที่ 2 ของศตวรรษ เป็นผลให้เกิดการขยายตัวของปริมาณการค้าต่างประเทศ ซึ่งรัสเซียได้มีส่วนด้วย มูลค่าของสินค้าออกของรัสเซียได้เพิ่มขึ้นจากเฉลี่ยปีละ 226 ล้านรูเบิลทองในช่วง 1861 - 1865 เป็น 698 ล้านในช่วง 1896 - 1900 ในขณะที่มูลค่าของการนำเข้าเป็น 207 ล้าน และ 607 ล้านในช่วงเดียวกัน แม้กระนั้นก็ตามส่วนของรัสเซียในการค้าต่างประเทศก็น้อยกว่า 4 %³⁵

สินค้าออกที่เป็นหลักก็ยังคงเป็นผลผลิตข้าวและวัตถุดิบ ข้าวได้ส่งออกเป็นจำนวนมากในระหว่างทศวรรษ 1850 กับในตอนปลายศตวรรษ จำนวนส่งออกรายปีโดยเฉลี่ยของข้าวสาลีและข้าวอื่น ๆ ได้เพิ่มขึ้นจาก 1 ล้าน เป็น 7 ล้านเมตริกตัน ปริมาณส่งออกสูงสุดอยู่ในช่วงทศวรรษ 1880 ถึงแม้ว่าในช่วง 10 ปีนี้อยู่ในระยะกึ่งกลางของการตกต่ำในตลาดข้าวของโลก ซึ่งราคาข้าวได้ลดลงเกือบครึ่งหนึ่ง รัฐบาลได้ให้ความสนใจอย่างยิ่งต่อการส่งข้าวออกเพื่อที่จะรักษาความสมดุลของการค้ากับสินค้านำเข้าต่างประเทศของรัสเซีย และมีนโยบายที่จะสร้างชื่อเสียงให้แก่ประเทศรัสเซียให้กลายเป็นยุ้งข้าวของยุโรป (Europe's granary) จากปี 1870 ถึงสิ้นศตวรรษการส่งออกธัญพืชขึ้นได้ประมาณ 15% ของผลผลิตธัญพืชทั้งหมด และนับได้เป็นประมาณ $\frac{1}{2}$ ของมูลค่าส่งออกของรัสเซียในทศวรรษ 1890 เกือบ 80% ของการส่งออกธัญพืชไปจากอูเครน โดยการบรรทุกลงเรือจากเมืองท่าทางทะเลดำและทะเลอาซอฟ อย่างไรก็ตามแม้ว่า 9 ใน 10 ของการเพาะปลูกในรัสเซียเขตยุโรปเกือบทั้งหมดเป็นการปลูกข้าว แต่ที่ส่งออกไปขายต่างประเทศก็ไม่มากไปกว่า 1 ใน 5 ของผลผลิตข้าวทั้งหมด ส่วนใหญ่ถูกผลิตขึ้นเพื่อตลาดภายในประเทศ

หรือไม่ก็เพื่อเลี้ยงตนเอง โดยส่วนรวมเจ้าของที่ดินรายใหญ่ ๆ รวมทั้งขุนนางเป็นจำนวนมาก เป็นผู้ประกอบธุรกิจการส่งออก ในขณะที่ชาวนาเล็ก ๆ มีแนวโน้มสนใจอยู่แต่ตลาดใกล้ ๆ บ้าน ที่ซึ่งบ่อยครั้งที่ความต้องการสำหรับอุตสาหกรรมได้เพิ่มขึ้นในระดับสูง

ในขณะที่ข้าวเป็นสินค้าออกที่สำคัญ เครื่องจักรก็กลายเป็นส่วนหนึ่งของสินค้าเข้าที่สำคัญ การเปลี่ยนแปลงในรูปแบบของการค้าต่างประเทศคือ (1) การเพิ่มขึ้นในเบอร์เซนต์ของการค้าทางบกเนื่องจากการสร้างทางรถไฟ (2) เยอรมันเข้ามาแทนที่อังกฤษในฐานะประเทศคู่ค้าที่สำคัญของรัสเซีย และ (3) ความก้าวหน้าอย่างรวดเร็วของการส่งออกธัญพืชตั้งกล่าวแล้ว ภายหลังจากช่วงระยะสั้นของนโยบายการค้าที่ปล่อยให้เสรีของรัสเซียโดยกฎหมายภาษีศุลกากรปี 1850 1857 และ 1868 (ด้วยความกดดันจากเจ้าของที่ดินรายใหญ่ผู้ซึ่งต้องการนำเข้าเพื่อแลกกับข้าวส่งออกของตน ทำให้รัฐบาลต้องเลิกภาษีปกป้องบางอย่าง) แล้ว อัตราภาษีศุลกากรได้ถูกปรับปรุงแก้ไขให้สูงขึ้นในทศวรรษ 1870 โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงสงครามกับตุรกีปี 1877-1878 และภาษีปี 1885 นับเป็นนโยบายปกป้องที่เข้มงวด (Stringent protectionism) และการปกป้องได้ถึงระดับใหม่ที่สูงอีกครั้งหนึ่งในภาษีศุลกากรปี 1891

การธนาคารและการคลังสาธารณะ

ก่อนสิ้นศตวรรษที่ 19 ได้มีมาตรการต่าง ๆ ที่ทำให้โครงสร้างการเงินของรัสเซียทันสมัยขึ้น เริ่มจากในปี 1860 ธนาคารของรัฐได้ถูกตั้งขึ้นเพื่อสนับสนุนอุตสาหกรรมและการค้า และในที่สุดได้กลายเป็นสถาบันการเงินส่วนกลาง (central financial institution) ของจักรวรรดิ และในปี 1885 ธนาคารที่ดินสำหรับพวกขุนนางของรัฐได้ถูกตั้งขึ้น โดยมีจุดมุ่งหมายเริ่มแรกซึ่งไม่เคยบรรลุผลก็เพื่อตรวจสอบการชำระบัญชีของที่ดินขนาดใหญ่ นอกจากนี้รัฐบาลยังยินยอมให้เอกชนตั้งธนาคารได้ เพื่อให้กระแสเงินหมุนเวียนในประเทศ ในขณะเดียวกันบริษัทร่วมหุ้น (joint stock companies) ก็ได้มีความสำคัญขึ้นเช่นกัน

สำหรับการปรับปรุงทางเทคนิคในการคลังสาธารณะก็คือ กฎหมายปี 1862 กำหนดให้ทำงานประมาณรวมกัน (unified budget) เป็นการสร้าง a single treasury นั่นคือระบบบัญชีรายรับได้ถูกรวมไว้ที่ส่วนกลาง แทนที่จะทำการบริหารอย่างอิสระโดยแผนกต่าง ๆ รวมทั้งได้สร้างมาตรฐานการตรวจสอบบัญชี (auditing) และงบประมาณได้ถูกตีพิมพ์เป็นทางการครั้งแรกในปี 1862 รัฐมนตรีคลังในช่วงหลังศตวรรษที่ 19 ได้แก่ Reutern, Bunge, Vyshnegradsky และ Witte เป็นบุคคลที่มีความคิดอนุรักษ์นิยม คือเชื่อในข้อดีของงบประมาณสมดุลและเงินตราที่มั่นคง แต่ความพยายามของพวกเขาที่จะให้ระบบเงินตรามีเสถียรภาพ และให้งบประมาณสมดุลนั้น

ค่าได้ยากจนกระทั่งกลางทศวรรษ 1890 ทั้งนี้เนื่องจากความหลังของสงคราม "กรณีย์" การจลาจลของชาวโปแลนด์ การขยายตัวในเอเชียกลาง สงครามกับตุรกีในปี 1877 - 1878 รวมทั้งการเข้าไปพิชิตพื้นที่สิ้นเปลืองเงินของรัฐบาลในกรณีสร้างทางรถไฟ สำหรับแหล่งที่มาของรายรับของรัฐก็ไม่ได้เปลี่ยนแปลงนั่นคือ ส่วนใหญ่ยังคงมาจากภาษีทางอ้อมโดยเฉพาะอย่างยิ่งภาษีสรรพสามิตของเกลือ ซึ่งได้เข้าแทนที่ระบบการผูกขาดจัดคน (farming-out system) ในปี 1865 รัฐบาลเป็นผู้ผูกขาดอุตสาหกรรมเหล็กกล้า ซึ่งก็ได้ช่วยเพิ่มรายได้ให้แก่กระทรวงคลังอย่างมหาศาล และยังได้กำจัดกรณีคอร์รัปชันซึ่งเกิดขึ้นเมื่อใช้ระบบเดิมคือ การผูกขาดจัดคนภาษีสรรพสามิตด้วย ในขณะเดียวกันภาษีทางตรงที่สำคัญที่สุดคือภาษี รัชูปการ ซึ่งเก็บได้มีมูลค่า 50 ล้านรูเบิล จนกระทั่งได้ถูกยกเลิกไปในปี ค.ศ. 1884 และแทนที่ด้วยภาษีมรดกที่รัฐก็ได้เรียกเก็บภาษีในอัตราสูง และนำเอาระบบ tax inspection มาใช้แต่ก็ยังมีเงินไม่พอ ที่จะจ่ายสำหรับค่าใช้จ่ายที่มากมายของกองทัพบกและกองทัพเรือ และหนี้สินของประเทศก็เพิ่มขึ้นจาก 2,130 ล้านรูเบิลของในตอนปลายทศวรรษ 1850 เป็น 6,046 ล้าน ในปี ค.ศ. 1881 และ 7,070 ล้านรูเบิลของในปี ค.ศ. 1892 ซึ่งในปีนี้การชดเชยหนี้ได้มีจำนวนมากกว่า ¼ ของรายจ่ายทั้งหมดของรัฐ มูลค่าของเงินรูเบิลกระดาษยังคงเปลี่ยนแปลง แต่กระทรวงการคลังก็ประสบความสำเร็จในการสะสมโลหะมีค่าที่มากพอใช้ และในการทำให้ปริมาณของเงินกระดาษที่หมุนเวียนมีปริมาณกลมกลืน ในกลางทศวรรษ 1890 Witte ก็นำรัสเซียเข้าสู่มาตรฐานทองคำ ในทศวรรษ 1890 และ 1890 ได้มีการไหลบ่าเข้ามาอย่างมากของการลงทุนจากต่างประเทศ ซึ่งได้ถูกใช้เพื่อลงทุนในอุตสาหกรรม การธนาคาร และสาธารณูปโภค เงินทุนต่างประเทศส่วนใหญ่หลังปี 1890 ใช้ในการพัฒนาภูมิภาคถ่านหิน และการถลุงแร่ของ Donets ในรัสเซียภาคใต้

ด้วยความสามารถของรัฐมนตรีคลัง Count Witte ได้ใช้ความสามารถในการพยายามชำระเสาะสร้างความยุ่งเหยิงทางการเงิน และพยายามปรับการบริหารงานทางด้านเศรษฐกิจของประเทศ ให้เข้าสู่ระบบ industrial capitalism หลังจากการครองราชย์ของพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 ในปี ค.ศ. 1894 ระบบ Russian industrial capitalism จึงถึงขั้นสุดยอดเข้าสู่ระบบจักรวรรดินิยม (imperialism)